

Diyarbakir Gayrimüslimlerinde Sosyal ve Hukuki Yaşam (1838-1909)

The Social and Judicial Life in Diyarbakir Non-Muslims (1838-1909)

Durmuş Volkan KARABOĞA

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Tarih Bölümü Isparta,

durmuskaraboga@sdu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0002-9184-3550

Öz

Diyarbakir, hem sahip olduğu tarihi kentsel özellikler hem de toplumsal çeşitlilik yönüyle tarihin her döneminde bulunduğu coğrafyaya önemli derecede sosyo-kültürel izler bırakmıştır. Diyarbakir şehri, gayrimüslim ve Müslim nüfusun karşılıklı ticari ve kültürel etkileşimde bulunduğu, birbirleriyle aynı sokakları, pazarları, çarşıları paylaştığı mekan olması dolayısıyla da sosyal yönden ilgi çeken bir bölge olmuştur. Her ne kadar şehirde, İslam nüfus ile Hıristiyan ve Yahudi nüfus bir arada yaşasa da gayrimüslim nüfusun, dini ve sosyal yaşam içerisindeki statüsü, Osmanlı Kanunları kapsamında Müslümanlarınkinden farklı bir seyir izlemiştir. Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslim nüfus içerisinde çoğunluğu oluşturan Ermeniler ve Süryaniler, şehrin ticaret sektöründe de önemli makyasta söz sahibi olmuştur. Yaşam standartları bakımından Müslüman halkın pek çoğundan gayet iyi durumda olan gayrimüslimler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Diyarbakir’de idarî yönetim birimlerinde de etkilerini göstermeye başlamışlar, bu bağlamda bölgenin sosyo-ekonomik ve idari hayatında dikkat çekici bir rol üstlenen önemli unsur olmuşlardır. Bu çalışmada, Diyarbakir’de yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve hukukî yaşam tarzlarına yönelik değerlendirmede bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakir, Gayrimüslim, Sosyal Yaşam, Nüfus.

Abstarct

Throughout the history, Diyarbakir has left significant socio-cultural marks to its region in terms of including different ethnic groups as well as its historical characteristics and it has also been a region of interest socially, since the city is a place where Muslims and Non-Muslims have commercial and cultural interactions and share the same streets, bazaars, and markets. Although the Muslim population, the Christian and Jewish populations lived together, the status of the non-Muslim population in religious and social life was different from that of Muslims under Ottoman Laws. Armenians and Assyrians, who constituted the majority of the non-Muslim population living in the city of Diyarbakir had also a significant voice on the city's trade sector. Non-Muslims having better life standards compared to the most of the Muslim population, begun to demonstrate their influence in administrative management units in Diyarbakir as of the first half of the 19th century. Thus, they have importantly affected in the socio-economic and management life of the region. In this study, social and legal characteristics of non-Muslims living in Diyarbakir will be evaluated.

Keywords: Diyarbakir, Non-Muslim, Social Life, Population.

Giriş

Osmanlı Devleti’nde toplum; farklı din, mezhep ve ırklara mensup topluluklardan müteşekkil idi. Ancak toplum ırk esasına göre değil, düşünce ve inanç temeline göre teşkilatlanmış olması dolayısıyla;¹ Osmanlı yönetimi, topraklarında yaşayan bütün toplulukları, Müslim ve gayrimüslim olarak iki grupta mütalaa etmiştir.² Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı Devleti’nin, egemenliği altındaki toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesi demek olan “millet sistemi” sayesinde³ Osmanlı hakimiyeti altındaki milletler, Osmanlı siyasi-idarî yapısının bir parçası olmuş ve sistemin dahili bir unsurunu oluşturmuşlardır. Bu sistemde Müslümanlar, “egemen millet”i

¹ Yediyıldız 2002, 189-190.

² Ünal 2012, 56.

³ Eryılmaz 1990, 17; Ortaylı 1985, 996-1001; Ercan 2000, 197-207.

(millet-i hâkime), diğerleri ise egemenlik altındaki toplulukları (millet-i mahkûme) meydana getirmiş ve mevcut sistem, Müslümanların hakimiyeti üzerine kurulmuştur.⁴

Cemaat liderleri, gerek dini, adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini Hahamhane, Ermeni cemaatinin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütmekte idi. Her cemaat kendi mezhebine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbesti içinde yapabiliyordu. Devlet, gayrimüslimlerin ibadetleri konusunda son derece hoşgörülü davranmıştır. Durumu fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin, bütünüyle dokunulmazlığı bulunmakta idi. Osmanlı Devleti, bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresini bütünüyle cemaat teşkilatına bırakmıştır.⁵ Gayrimüslimlerin yaşamı, Osmanlı Devleti tarafından garanti altına alınmış olması karşılığında, kendilerine haraç (cizye) ödeme yükümlülüğü getirilmiştir. Bu yükümlülük, aslında Müslümanlar ile gayrimüslimleri sosyal hayatta birbirinden ayıran başlıca unsur olmuştur. Haraç, Müslüman olmayan erkeklerden her yıl alınmakta olup, Hıristiyan ve Yahudi din adamlarıyla kadınlar ve çocuklar bundan muaf tutulmaktaydı.⁶ Ebusuud Efendi fetvalarına göre “cizye” de denilen haraç her Hıristiyan veya Musevi erkeğin mali durumuna veya gelirine uygun olarak alınırdı. Miktarı zaman içerisinde değişen cizye mükellifiyeti XV.–XVI. yüzyıllarda; geliri 200 dirhem gümüş olandan 12 dirhem gümüş, geliri 210 - 10.000 dirhem gümüş olandan 20 dirhem gümüş ve geliri 10.000 dirhem gümüşten fazla olandan ise 40 dirhem gümüş idi.⁷ III. Murad zamanında cizye miktarlarında artış meydana gelmiş ve alâ, evsat ve ednâ olarak sırasıyla 45, 30, 15 akça olarak değer biçilmiştir. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde de cizye miktarları yeniden ayarlanmış ve 1856 yılına gelindiğinde alâ'sı 60, evsat'ı 30 ve ednâ'sı 15 kuruş olarak belirlenmiştir.⁸ Nitekim bu zikredilen cizye vergisi mükellefiyetine mukabil cihad yani askerlik yapmak mecburiyetinde olmayan gayrimüslimler; aile hukuku, miras hukuku ve dinlerinin gereği olan diğer hukuki mevzularda, kendi inandıkları hukuki hükümlere tâbi olmuşlardır.⁹ Osmanlı hükümeti tarafından gayrimüslimlere tanınmış hak ve hürriyetler, Tanzimat'a kadar devam etmiştir.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve malî bakımdan zaafa düştüğü XIX. asırda Avrupa'nın güçlü devletleri, gayrimüslim tebaa'yı himaye bahanesiyle Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başladılar¹¹ ve elde ettikleri kapitülasyon imtiyazlarını gün geçtikçe arttırarak, Osmanlı himayesindeki gayrimüslimlerin üzerinde sürekli denetim sağlama çabasına giriştiler. Bunun neticesi olarak da gayrimüslim cemaatlerin her biri için bir “millet nizamnâmesi” çıkarıldıysa da idari bütünlüğü sağlama adına bunun pek bir faydası olmadı. Çünkü her gayrimüslim millet, kendi devletini kurmanın peşine düşmüştü.¹² Nitekim Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra, kaynağını İslam'dan alan *halife-sultan hakimiyeti* zayıflamaya başlamıştır.¹³

Diyarbakir'de Gayrimüslimlerin Demografik Durumu

Geç antik dönemden Yeni Çağ'a kadar Diyarbakir nüfusunun büyük bir bölümü Hıristiyanlardan oluşmakta olup, daha XI. yüzyılda Amid şehri, Süryani-Monofizit (Yakubi) inancının dört önemli

⁴ Eryılmaz 1992, 13.

⁵ Eryılmaz 1990, 39.

⁶ Üçel-Aybet 2010, 178.

⁷ “*Amele kâdir olan kâfir, ki iki yüz dirhem-i şer'îye kâdir olmaya, ol makûle ednâdır, on iki dirhem-i şer'î almır. İki yüz dirhem-i şer'îye kâdir olup 'amele kâdir olan evsat makûlesidir, olunca, yirmi dirhem-i şer'î almır. On bin dirhem-i şer'îye mâlik olan a'lâ makûlesidir, onların cizye-i şer'îyeleri kırk dirhem-i şer'idir...*” (Düzdağ 1998, 154).

⁸ Eryılmaz 1990, 46.

⁹ Akgündüz 2008, 38.

¹⁰ Tanzimat dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Engelhardt 1999.

¹¹ Ekinci 2008, 324.

¹² Ünal 2012, 62.

¹³ Kodaman 2005, 48.

merkezinden birisi durumunda idi.¹⁴ İlerleyen dönemlerde bölgeye farklı etnik grupların da gelmesiyle kozmopolit bir kent kimliği kazanan Diyarbekir, farklı türden dini topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Tarihi süreç içerisinde bir taraftan demografik gelişmelere ve çeşitlenmelere sahne olan Diyarbekir, diğer taraftan da idarî yapılanma bağlamında o zamanın şartlarına bağlı olarak gelişen yeni yönetsel uygulamaların gerçekleştiği idarî birim olmuştur. Diğer bir ifadeyle Diyarbekir, eyalet birimi olarak, XVI. ve XVIII. yüzyıllar boyunca idari taksimat bağlamında değişimler yaşamış olmakla beraber, idarî yapılanma anlamında asıl önemli değişime, XIX. yüzyılın ilk yarısında sahne olmuştur. Çalışmamızın ana zaman sınırlamasını XIX. yüzyıl teşkil etmesi dolayısıyla bu döneme ait Diyarbekir'in idarî sınırlarının çizilmesinin konumuz açısından yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda, XIX. yüzyılın başında Diyarbekir Eyaleti; Amid, Siverek, Çermik, Meyafarikin, Hasankeyf, Beşiri, Tercil, Behrakî, Hani, Çıskı, Telbisime, Mardin, Salat, Birazi, Birecik, Kulb, Atak, Siird, Savur, Eğil, Karakeçülü, Çapakçur, Çemişgezek, Musul-ı Atik ve Cedid, Sağman, Derik, Ergani, Çüngüş, Sincar, Harput, Palu, Çarsancak, Mahal olmak üzere 33 sancaktan müteşekkil olup bunlardan Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Çemişgezek, Ergani ve Çüngüş mâli açıdan Maden-i Hümayûn'a bağlı durumda idiler. XIX. yüzyılın başlarından 1847 yılına kadar idari taksimatta önemli değişiklik olmamışsa da bu yüzyıl içerisinde eyaletin idari taksimatında görülen önemli değişiklik anlamındaki asıl sürecin, 1838 yılında tesis edilen *Diyarbakir Müşirliği* ile başladığı bilinmektedir. 1847 yılında Osmanlı Devleti'nde yeni bir idari teşkilatlanmanın gündeme gelmesi neticesinde Diyarbekir Eyaleti, yeniden idarî düzenlemeye tabî tutulmuştur. Bu düzenlemeye göre eyalet; 1-Diyarbakir 2-Mardin 3-Siirt olmak üzere üç livâdan oluşmuştur.¹⁵ 1867 yılında gerçekleşen idarî taksimat ıslahatında ise Diyarbakir Eyaleti'ne Malatya Sancağı da dahil edilmiş, böylece Diyarbakir, 4 sancak ve 15 kazadan müteşekkil duruma gelmiştir.¹⁶ 1908 yılında ise Diyarbakir Eyaleti; Mardin ve Diyarbakir sancaklarından ibaret olan idarî birim olmuştur.¹⁷ Nitekim Diyarbakir'in dönemsel bazda uğradığı bu idarî değişim, eyaletin sınırları dahilinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim unsurların da demografik açıdan tahavvülüne zemin hazırlamıştır.

Diyarbakir'in tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olması, jeo-stratejik konumu ve demografik çeşitliliği gibi bir çok etken yerli ve yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Özellikle XVIII. yüzyıl sonlarında Diyarbakir'e gelen Avrupalı seyyahlardan Sestini, Diyarbakir'de Türkler, Ermeniler, Yakubiler, Suriyeliler, Keldaniler, Yunanlılar (Rum) ve Kürtlerin bir arada yaşadığını ve Türkçe, Arapça, Kürtçe, Ermenice, Keldanice'nin konuşulan diller arasında olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Yine Diyarbakir'de 1890 yılında 34 gün kalan Dr. Lamec Saad; 30.000 nüfusa sahip şehirde, 10.000 Müslüman'a karşılık, 8.700 Gregoryen Ermeni, 2.000 Süryani Yakubi, 1.600 Keldani, 1.200 Katolik Ermeni, 1.000 Protestan, 500 Süryani Katolik, 300 Ortodoks Rum ve 1.500 Katolik Rum yaşadığını belirtmektedir.¹⁹ Nitekim Diyarbakir şehrinin nüfusu, dine bağlı zümreler bakımından ele alındığında bu şehirde, Anadolu'nun diğer şehirlerine nazaran daha fazla çeşitliliğin olduğu görülür. Hatta bu noktadan hareketle Diyarbakir'deki etnik çeşitlilikten yola çıkarak şehrin, Osmanlı İmparatorluğu'nun adeta küçültülmüş hali olduğunu ifade edebiliriz.²⁰ XIX. yüzyıl boyunca Diyarbakir'in nüfus kayıtları incelendiğinde önemli dalgalanmaların olduğu ortaya çıkar. Hem burada yaşayanların toplam rakamının hem de Müslüman ve Hıristiyanların karşılıklı oranlarının büyük ölçüde değişkenlik gösterdiği tespit edilmektedir; bu hem gerçek değişiklikleri hem de nüfus kayıt sisteminde yapılan değişiklikleri yansıtmaktadır. Osmanlı nüfus sayıları doğrudan sayımla elde edilmemekte, esas olarak vergi kayıtlarına, hane halkı reisleri ve ailenin erkek üyelerinin meslek ve

¹⁴ Diğer önemli merkezler ise Urfa, Malatya ve Antakya idi. (Ripper 2012, 338-339).

¹⁵ Yılmazçelik 1996, 225-228.

¹⁶ Baykara 2015, 124.

¹⁷ Baykara 2015, 127.

¹⁸ Korkusuz 2003, 67.

¹⁹ Korkusuz 2003, 156.

²⁰ Ertaş 2015, 48.

mülk kayıtlarına dayanılarak ikinci elden sağlanmaktaydı. 1831'den sonra, Osmanlı yöneticileri vergiyle ilgili kaygıların yanı sıra, askere alınacak nüfusu belirlemek için de nüfus sayımlarıyla ilgilendiler;²¹ 1882'den sonra kadınların sayısını da hesaplamaya başladılar. Diğer taraftan devletin dışında çeşitli kiliseler de nüfusa ilişkin kayıtlar tutmaktaydı. Kilise kayıtları, dini görevlilerin kendi cemaatleriyle ilgili sakladıkları vaftiz ve ölüm belgelerine de dayanıyordu.²² Diyarbakır salnamelerindeki ilk nüfus sayımı 1870-1871 yılına aittir. Nüfus verileriyle ilgili kısımda, bu sayımda yeni bir usulün kullanıldığını öğrenmekteyiz; ancak ne olduğu açıklanmayan bu metot, sadece Diyarbakır şehri için uygulanmıştır.²³ Tablo 1'de de görüldüğü üzere 1871 sayımına göre gayrimüslim nüfusun Müslim nüfusa olan oranı %54 olup, gayrimüslim nüfus içerisinde en yüksek orana sahip dini grup ise Ermeniler²⁴ (%35) olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 1). Ermeniler'den sonra Süryaniler, Diyarbakır şehrinde nüfus oranı bakımından en yüksek orana sahip millet iken, Yahudi ve Rumlar ise minimize olmuş dini grup olarak tespit edilmektedir. Nitekim Diyarbakır'deki mevcut gayrimüslim nüfus (millet) çeşitliliği, şehirde farklı din toplulukları arasında karşılıklı hoşgörü anlayışının egemen olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Diyarbakır Şehrinin Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu (1870-1871)²⁵

Millet	Zükûr	İnâs	Toplam	G.N.O
İslâm	4781	5033	9814	46%
Ermeni	3577	3276	6853	32%
Ermeni Katoliği	428	403	831	3%
Süryani	747	687	1434	7%
Süryani Katoliği	94	80	174	1%
Keldani	508	468	976	5%
Rum	179	126	305	1%
Rum Katoliği	25	30	55	1%
Protestan	318	332	650	3%
Yahudi	143	137	280	1%
GENEL TOPLAM	10800	10572	21372	100%

Diyarbakır'de Ermenilerden sonra en büyük Hıristiyan cemaat olma özelliğini 1901 yılına kadar devam ettiren Süryaniler, Ermeniler'e nazaran kırsal yerleşim birimlerine dağılmış durumda idi. Nitekim Süryani Ortodoks Patriği Abdullah'ın (1885-1906 arasında Diyarbakır Metropoliti) patriklik döneminden önce hazırladığı bir listede Diyarbakır civarında 1870 yılında yirmi iki Süryani Ortodoks

²¹ II. Mahmut, devletin idaresini ele almasıyla birlikte içte ve dışta karşılaştığı güçlükleri az da olsa yendikten sonra bütün ülkede yeniden düzenlemelere girişti. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra oluşturulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin giderlerini karşılama problemi ortaya çıktı. İnsan ve vergi kaynakları bilinmeden ekonomiyi ilgilendiren konularda yenilikler yapmanın imkânsızlığı anlaşıldığından, işe öncelikle ülkede ne kadar erkek nüfus bulunduğunu saptamakla başlandı; ancak araya Osmanlı-Rus harbi girince, sayım sonuçlandırılmadı. Savaşın sona ermesinden sonra, 1830'da oluşturulan özel bir mecliste İmparatorluğu kapsayacak bir sayımın yapılması kararlaştırıldı. 1830 başlarında Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan bütün eyalet, sancak ve kazalarda sayımın yapılmasına başlandı. Sayım memurları hükümetçe merkezden seçilerek gönderildiler. Görevlendirilenlerin mesleklerine baktığımızda hemen hemen tümü bilgin din adamlarından oluşmakta idi. Böylelikle halkın şeriata aykırı deyip, sayıma karşı çıkması önlenmek istenmiştir. Bu genel nitelikteki sayımda güdülen amaç, Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun saptanması idi. Bu sayımda dinlere göre ayırım yapılmış, ayrıca çoğu yerlerde sayılanların meslekleri de belirtilmiştir (Çadircı 1980, 110).

²² Akgündüz 2015, 223.

²³ "Usul-i cedid üzere yalnız Diyarbakır kasabasının nüfus ve emlakı tahrir olunup daha mülhakâta teşebbüs olunmadığından ve eğerçi nüfus-ı atıkanın derci mümkün ise de pek eski olmak cihetiyle tahrir-i cedidde atik arasında haylice tefâvüt vukuu melhûz bulunduğundan bi-lutfihî teâlâ tahrir hitamında ikmal-i noksan olunmak üzere yalnız kasaba-i mezkurenin mikdar-ı hane ve nüfus ve emlakı derç olundu" (Diyarbakır Salnâmeleri- I - 1999, 135).

²⁴ Türklerle olan iyi münasebetlerinden ve Tanzimat'la başlatılan liberal muhtevalı reformların kendilerine sağladığı geniş imkanlarından dolayı, Ermeniler Osmanlı toplumunun en rahat ve en müreffeh cemaati durumuna gelmişti. Ermeniler, XIX. yüzyılda ikinci yarısında ulaşmış oldukları bu refah devrini hem Tanzimat reformlarına hem de Türklerin kendilerine olan itimatlarına borçlu idiler. Tanzimat reformlarıyla Ermeniler bir yandan bütün gayrimüslimlere tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanırken, öbür taraftan da reformların uygulanmasında Osmanlı Devleti'nin en yakın yardımcısı durumuna geldiler. Böylece, diğer gayrimüslimlere nazaran üstün bir mevkiye sahip oldular. Çünkü Türk toplumu veya aydını Avrupaî reformlara hazır değildi ve reformların uygulanmasında tecrübeli ve dil bilen kadro yoktu. Bu bakımdan Osmanlı idarecileri gayrimüslimlere başvurmak zorunda kaldı. Ermeni cemaatine olan itimadın neticesi olarak da Bab-ı Âli, İstanbul ve diğer vilayetlerde devletin en üst makamlarını Avrupa'da okumuş ve yabancı dil bilen Ermeniler'e tevdi etmekte bir sakınca görmedi. Beledi ve mahallî işlerde zengin, bilgili ve faal olan Ermeniler kullanılmaya başlandı (Kodaman 1987, 112).

²⁵ Diyarbakır Salnâmeleri-I- 1999, 135.

yerleşimi olup bunlar: Bamatmi (bugünkü Kutlu), Bamidan, Başnik (Bağdere), Bıragola, Darsal (Düzevler), El Kafiya, Fum (Kumluca), Gandika, Halhal (Çiftlibahçe), Hanşe, Hazan, Hazro, Kabasakal, Kara Kilise (Dökmetaş veya Akçadamar), Küniyet, Malaha (Çakırlar), Mir Ali (Alibey), Silvan, Şımşım, Safiyya, Salimiye (Gönendi) ve Talgaz (Sazlıkçökek) idi. Bu köylerin yanında bugünkü Bağıvar, Karabaş, Kıtılbil ve Çarıklı köylerinin de o dönemde Süryani olduklarına dair görüşler bulunmaktadır.²⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881/82-1893 genel nüfus sayımında Diyarbakır merkez kazasının toplam nüfusu, 62.870 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 42.668'ini Müslümanlar teşkil etmekte olup, Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %68'dir. Nüfus oranı %32 olan gayrimüslimler içerisinde Ermeniler 12.083, Süryaniler 4.046, Katolikler ise 2.560 kişilik bir nüfusa sahiptiler. Bu nüfus sayımında Ortodoks-Katolik olarak tasnif edilmeyen Ermeniler, söz konusu dönemde de Diyarbakır merkezinde gayrimüslim nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmuş, 1870-1871 dönemine nazaran nüfus %57 oranında artış kaydetmiştir (Tablo 2).²⁷

Tablo 2: 1881-82/1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımında Diyarbakır Merkez Kazası

Millet	Kadın	Erkek	Toplam	G.N.O
Müslüman	22.280	20.388	42.668	68%
Rum	80	112	192	
Ermeni	5.772	6.311	12.083	19%
Katolik	1.194	1.366	2.560	4%
Yahudi	132	153	285	
Protestan	473	510	983	
Süryani	1969	2077	4046	6%
G.Müslim Çingenele	25	28	53	
GENEL TOPLAM	31.925	30.945	62.870	97%

H.1319/M.1902 senesine ait Diyarbakır Vilâyeti'nin Merkez Kazası nüfus cetveline göre, merkez kaza nüfusunun 52.969 olduğu görülmektedir. Bu nüfus içerisinde Müslümanların oranı %68 iken, gayrimüslimlerin oranı yine %32 olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni nüfus sayısında, 1893 yılı sayımına kıyasla 1.917 azalma tespit edilirken, Süryani nüfusta 1.345 azalma gerçekleştiği müşahede edilmektedir. Gayrimüslim nüfusta görülen azalma, Müslim erkek ve kadın nüfusta da kendisini göstermektedir. Öyle ki Müslim erkek nüfus miktarında 3.504, kadın nüfusta 3.383 azalmanın zuhur etmesi, Kaza'daki nüfusun önemli bir kısmının, birtakım sebeplerden ötürü farklı kazalara göç etmiş olabileceğini düşündürmektedir. (Tablo 3).

²⁶ Akgündüz 2015, 227.

²⁷ Tablo 2'deki veriler için bkz. (Karpat 2003, 172).

Tablo 3: H.1319/M.1902 Tarihli Diyarbekir Vilâyeti'nin Merkez Kazası'nın Nüfusu²⁸

Cemaat	İnâs	Zükûr	İcmâl	G.N.O
İslam	18897	16884	35781	68%
Rum	100	142	242	
Ermeni	4876	5290	10166	19%
Katolik	1228	1348	2576	5%
Yahudi	132	153	285	
Protestan	593	625	1218	2%
Süryani	1156	1545	2701	5%
YEKÜN	26982	25987	52969	99%

Yine H.1319/M.1902 senesine ait Diyarbekir Vilayeti'nin şehir nüfusu verilerine baktığımızda, toplam nüfusun 25.410 olduğu şehir merkezinde gayrimüslim nüfus oranı ile Müslim nüfus oranının %50-%50 olduğu tespit edilmektedir. Şehirdeki genel gayrimüslim nüfus bağlamında Ermeni nüfus oranının fazla olduğu (%36), bilinmekte olup, Ermeniler'den sonra Süryaniler'in ikinci büyük nüfus oranına (%6) sahip millet olduğu görülmektedir. Şehirde %3 oranında Protestan nüfus ve yine aynı oranda Keldani nüfus bulunmaktadır. 1870-1871 nüfus sayımında Keldaniler'in şehir nüfusundaki oranı % 5 iken, 1902 nüfus verilerinde %3'e düştüğü tespit edilmektedir (Tablo 4). Şehirdeki gayrimüslim topluluklar arasında en az nüfusa sahip millet ise Yahudiler ve Rumlar'dır.

Tablo 4: H.1319/M.1902 Tarihli Diyarbekir Vilayeti'nin Diyarbekir Şehir Nüfusu²⁹

Cemaat	İnâs	Zükûr	İcmâl	G.N.O
İslam	6279	6480	12759	50%
Ermeni	3538	4497	8035	32%
Ermeni Katoligi	415	484	899	4%
Rum	97	119	216	
Rum Katoligi	28	39	67	
Süryani	609	688	1297	5%
Süryani Katoligi	132	151	283	1%
Protestan	363	392	755	3%
Yahudi	142	175	317	1%
Keldani	357	425	782	3%
YEKÜN	11960	13450	25410	99%

1909 senesine gelindiğinde, Diyarbekir Vilayeti'nde yaşayan gayrimüslimlerin nüfus miktarı ile yine bu nüfusun önemli miktarda bulunduğu Erzurum, Bitlis, Van ve Harput vilâyetleri'ne ait verileri değerlendirdiğimizde ortaya çıkan gayrimüslim nüfus haritası şu şekildedir: Ermeni nüfus kesafeti bakımından *Bitlis ve Erzurum* vilâyetleri öne çıkmakta iken, Süryani ve Nasturi nüfus yönünden *Van Vilayeti*, Yahudi nüfus yönünden Van ve Diyarbekir vilâyetleri, Katolik ve Protestan nüfus açısından ise Erzurum ve Diyarbekir vilâyetleri dikkat çeken bölgeler idi. Yine ifade edilmesi gereken bir diğer nokta da mevcut gayrimüslim gruplarının tamamının bulunduğu tek vilâyet olarak Diyarbekir'in karşımıza çıkmış olmasıdır (Tablo 5).

Tablo 5: H. 1327/M.1909 Tarihinde Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbekir ve Harput'ta Yaşayan Gayrimüslim Nüfusun Dağılımları (Erkek ve Kadın)³⁰²⁸ BOA A.MKT.MHM. 748/5, 1.²⁹ BOA A.MKT.MHM. 748/5, 2.

Vilayet	Ermeni	Süryani ve Nasturi	Rum	Katolik ve Protestan	Yahudi
Erzurum	101119		5156	12039	6
Bitlis	110358	1981		7046	
Van	71583	59500		1930	2900
Diyarbakir	45291	13649	1437	10305	1160
Harput	73155		523	7437	2
YEKÜN	401506	75130	7116	38757	4068

Diyarbakir’de Gayrimüslimlerin Hukûki ve Sosyal Durumu

Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslim cemaatler ile devletin Müslüman reayası arasında önemli hukukî statü farklılıkları bulunmakta idi. Müslümanlara İslâm hukuku ve örfî hukuk kuralları uygulanırken, azınlıklar özel hukuk alanında, mensup oldukları toplulukların dini ve sosyal yaşama ilişkin kurallarına ve kamu hukuku alanında ise İslâm hukukunun Müslüman olmayanlar için koyduğu kurallara tâbi oluyorlardı. Yani devletin teokratik temellere dayanmış olmasından dolayı Müslim ve gayrimüslim unsurlar farklı hukuk kurallarına bağlı idi.³¹ Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslim nüfusun, Müslüman nüfus ile münasebetleri genel olarak oldukça iyi olup, herhangi bir haksız uygulama durumunda gayrimüslimler de dava hakkına sahiptiler. Osmanlı Devleti’nin topraklarında yaşayan bu unsurlara geniş bir dini müsamaha gösterdiği bilinmektedir. Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslim unsur da, bu müsahadan istifade etmek suretiyle kilise ve manastırlarında dini ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirmekte olup, bazen bunların dini ibadet ve ayinlerine karışılması durumunda devlet duruma hemen müdahale etmekte idi.³² Bu cümleden olmak üzere, gayrimüslim unsurların hiçbir ruhani reisi, diğerine karışmamakta; aksi durumda bünyesinde farklı milletler bulunduran ve bunların dini ve sosyal yaşantılarını garanti altına alan Devlet-i Âliyye, söz konusu duruma müdahil olmaktadı. Örneğin; H.1255/M.1839 tarihli buyruğunda, Yakubî Süryani ve Katolik Süryani milletlerinin yaşadığı Diyarbakir ve Musul eyaletlerinde Katolik Süryani murahhasının; diğer Süryani sınıfını tâbiyetine almaya, kendi kiliselerine tâat ettirmeye çalışması ve Yakubî Süryanilere ait manastır, kilise ve diğer akarlarını zapt eylemek yönünde harekette bulunması üzerine, Katolik Süryani murahhasın kendi idaresindeki milletten sorumlu olduğu hatırlatılarak, diğer Süryani millete hiç bir şekilde karışmaması yönünde beyanda bulunulmuştur.³³ Nitekim kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini, din işlerine karışmak olacağı gerekçesiyle denetlemeyen, azınlık mekteplerinin ders programlarını ve idaresini kontrol etmeyen Osmanlı İmparatorluğu,³⁴ gayrimüslim unsurlar arasında herhangi bir rahatsızlığın zuhur etmesi durumunda ise yerinde hareket ederek tebaanın derhal huzura kavuşmasını sağlamıştır.

³⁰ BOA Y.EE.. 33/53, 1.

³¹ Bozkurt 1995, 50.

³² Yılmazçelik 1995, 263.

³³ BOA A.DVN.NMH. 3/16, 1.

³⁴ Eryılmaz 1990, 41.

Hıristiyanlar arasında ihtidâ³⁵ etmek isteyenler hakkında ise “hak dini kabul, batıldan imtinâ eyleyüb” tabiri kullanılmaktaydı. Bu kimseler meclis-i şer’de hazır buldukları sırada kendilerine İslam dini’nin esasları telkîn edilmekte idi.³⁶ Osmanlı İmparatorluğu, tarihin hiçbir döneminde idaresi altındaki gayrimüslim unsurları, İslamlaştırma gibi bir derde düşmemiş, her bir reayayı ait olduğu din ile kabul etmiştir. Hatta öyle ki, şüphe uyandıran din değiştirme (ihtidâ’) olaylarında söz konusu durum tahkik edilerek şahsın cebren mi yoksa kendi emeliyle mi din değiştirdiği araştırılmıştır. Örneğin; 1846 yılında Diyarbekir Kazası’na bağlı Derik Köyü’nde 8-10 yaşlarında gayrimüslim bir kızın Müslüman olduğu haberi üzerine, Kaza’nın kadısı durumu tahkik etmekle görevlendirilerek söz konusu kızın zorla mı İslam olduğu araştırılmış ve kızın kendi rızasıyla din değiştirdiği anlaşılmasına rağmen kızın irtibat halinde olduğu kişilerin Dersaadet’e celbi istenmiştir.³⁷ Yine Diyarbekir’de bu konuyla ilgili başka bir örnek ise 1892 senesinde meydana gelmiştir. Kulp Nahiyesi’ne bağlı Pasur köyünde bir Ermeni kadının sufi dervişinin oğulları ve onun üç nefer refikalı tarafından zorla kaçırılıp Müslüman edildiği haberi, Ermeni Patrikliği tarafından haber verilmesi üzerine, kadından alınan cevap “zorla kaçırılıp Müslüman edilmediği, kendi arzu ve vicdaniyla kabul-i İslâm ettiği” yönünde olmuştur.³⁸ Evli gayrimüslim tebaa’dan bir kadının İslam olması durumunda reşit olmamış çocukları, kadına değil; babalarına verilmekte idi. Örneğin; 1857 yılında Markis veledi Martin’in Ermeni eşi, kendi rızasıyla Müslüman olmuş ve iki nefer sabî oğulları Haçador ve Simon, küçük yaşta olduklarından babalarına verilmiştir.³⁹

Gayrimüslim grupların ekonomik yönden oldukça iyi durumda olduğu bilinmektedir. Daha çok ticaretle meşgul olan gayrimüslim unsurların hayat seviyeleri, Müslüman halkın pek çoğundan iyi durumda idi.⁴⁰ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun genelinde olduğu gibi Diyarbekir’de de kuyumculuk sektörünün hemen hemen tamamı Ermeniler’in elinde olduğu bilinmektedir. Hüsrev Paşa Evkafına ait Altıncılar Çarşısı’ndaki kuyumcu esnafının tamamı Ermeni idi.⁴¹ Yine 1847’de Diyarbekir’de mumculuk yapan 11 esnafın da gayrimüslim olduğu bilinmektedir.⁴² Şehrin ticaret sektörü gibi sanayi sektörü de gayrimüslim nüfusun elinde idi.⁴³ Yine XIX. yüzyılda kazzaz, cüllâh, habbaz, attar, temürcü, çilingir, kazgancı, kuyumcu ve kürkçü gibi meslek gruplarında gayrimüslimlerin yoğunlaştığı bilinmektedir.⁴⁴ Gayrimüslimler birinin ölmesi durumunda, tıpkı İslam olan reaya gibi mahkemeye haber vermek zorunda olup terekelerini yazdırmak zorundaydılar.⁴⁵

Gayrimüslim tebaa, kılık, kıyafet ve cemiyet hayatı yönünden birtakım düzenlemelere tâbi idiler. Gayrimüslimlerin, kılık-kıyafet noktasında Müslümanlara benzemesi yasaklanmıştı.⁴⁶ Hıristiyan ve Yahudi tebaanın giyimi Türklerin giyimine benzememekle beraber Türklerin en çok giydiği renkler

³⁵ Terim olarak, inançsız iken veya başka bir dine mensup iken İslam dinini benimsemeyi ifade eder. İhridâ eden kimseye mutedî adı verilir. Bkz. (Köse 2000, 554).

³⁶ Korkmaz 1988, 80.

³⁷ BOA A.DVN.MHM. 2/74, 1-2.

³⁸ BOA DH.MKT. 1960/18, 1.

³⁹ BOA A.DVN. 126/34, 1.

⁴⁰ Yılmazçelik 1995, 264.

⁴¹ Ertuş 2015, 153.

⁴² Yılmazçelik 1995, 311.

⁴³ Korkusuz 2003, 156.

⁴⁴ Korkmaz 1988, 102.

⁴⁵ Yılmazçelik 1995, 264.

⁴⁶ Eryılmaz 1990, 48. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin giyimlerine yönelik kayıtlar konulmaya başlanmıştır. Osmanlı tarihinde giyim, mesken yapma ve davranış kısıtlamalarının en ağır olduğu dönem III. Murat zamanıdır. III. Murat döneminden önce de II. Selim, 1 Ağustos 1568 tarihli bir ferman düzenleyerek Müslüman olmayan halkın kıyafetlerini birtakım kayıt ve şartlara bağlamıştır. Bu fermandaki kayıtlara göre Yahudi, Hıristiyan ve diğer Gayrimüslimler üstün kaliteli ve hazır elbise giymeyecekler; Yahudi ve diğer Müslüman olmayan halkın giydikleri feraceler külrengi, karaca çuhadan yapılarak, damgaları kumaş olmayacaktır. Bellerine sardıkları kuşağın değeri 30-40 akçayı geçmeyecek ve yarı yarıya pamuk-ipek karışımı olacaktır. Başlarına ancak Denizli tülbendi sarabilecekler ama tülbendin uzunluğu fazla olmayacaktır. Yalnız siyah renkli, yassı yüzlü içi astarsız ayakkabı giyebileceklerdi. Gayrimüslim kadınlar ise ferace ve başmak giymeyecek, sadece gök mavisi renginde şalvar giyecekler, Müslüman kadınların giydiği gibi boyundan eteğe kadar yakalı elbise ve ince külah (arakiye) giymeyeceklerdi. Ermeni kıyafeti, Yahudilerin kıyafeti gibi olacak, yalnız Ermeniler başlarına alaca kuşak (kırmızı üzerine sarı çubuklu kumaş) saracaklar ve diğerleri gibi Ermeni kadınlar da ferace giymeyeceklerdi. Rum, Süryani gibi diğer Gayrimüslimler ise külrengi ve siyah ferace giyecek ve bu feracenin astarı saçaklı olacaktır. (Ercan 1990, 118-120).

olan beyaz, sarı, kırmızı ve özellikle yeşil renkleri asla giyemezlerdi.⁴⁷ Gayrimüslim erkeklerin mavi ya da mor çuka elbise ve kısa kalpak giymeleri gerekmekte idi. Samur kürk ve kalpak ile lüks giysiler, gayrimüslimlere kesinlikle yasaktı.⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına yönelik bu uygulamalar, Diyarbakır'de de uygulanmıştır. Hatta Diyarbakır şehrinde yaşayan gayrimüslimler; yeşil çağırışır, yeşil paşamak, yeşil pabuç giyerek, başlarına beyaz tülbent bağlayarak ve kadınlarının da aynı Müslüman kadınlar gibi peçe kullanmaya başlamaları, Müslüman tebaa ile karışmalarına neden olmuş ve durum Divan-ı Hümayûn'dan çıkartılarak Amid Kadısı'na bildirilen ve gayrimüslimlere tenbih edilmesi istenen, Amid'teki gayrimüslim ve Müslim reayanın tanınması için gayrimüslimlerin ak tülbent sarınmayacağı, yeşil çağırışır ve pabuç giymeyeceği ve kadınlarının da mensup oldukları dini gösteren renklere göre giyinmeleri ve peçesiz olmaları gerektiği yönündeki emirle karmaşaya son verilmiştir.⁴⁹

İslam hukukuna göre gayrimüslimler, Müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptıramazdı.⁵⁰ Bu anlamda Müslümanların ve gayrimüslimlerin evlerinin yükseklikleri farklı şekilde belirlenmiştir. Nitekim Müslümanların evi 12 zira (9 m.), gayrimüslimlerin evi ise 9 zira (6,75 m.) olmak zorunda idi.⁵¹ Diyarbakır'da gayrimüslimlerin yüksek bina inşa etmesi ile ilgili olay 1757 senesinde yaşanmıştır. Şöyle ki, Amid Kazası'nın Tabakhane mahallesinde yaşayan Zamoğullarından İsak ve Samas isimli gayrimüslimlerin, câmi'-i şerife karşı yüksek bina inşa etmeleri üzerine, söz konusu evin semen-i misliyle ehl-i İslâm'dan birine satılması yönünde talepte bulunulmuştur.⁵² Evlerin rengi konusunda III. Selim dönemine ait bir fermenda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin evlerinin renginin farklı olması ve bu çerçevede gayrimüslimlerin evlerinin siyah renge boyanması gerektiği belirtilmektedir. Bu durumla ilgili olarak Diyarbakır'de Müslümanlar ile gayrimüslimlerin evlerinin renklerinin farklılığını belirten hiçbir bilgiye rastlanmadığı gibi, şehirdeki hemen hemen bütün evlerin aynı renkte olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Nitekim bu konuda coğrafi özelliklerin belirleyici olduğu düşünülmektedir. Zira Diyarbakır ve çevresi siyah renkli bazalt taşı bakımından zengin bir bölge durumundaydı.

Aile hukuku çerçevesinde gayrimüslimler arasındaki evlenme ve boşanma tamamen kendi din adamlarının yetkisine bırakılmıştır. Bununla beraber mahalle imamlarının zımmî⁵⁴ çiftlerin nikâhlarını kıydığı, kadınlara ise zımmî çiftleri boşama yetkisi verildiği bilinmektedir.⁵⁵ Diyarbakır'de yaşayan gayrimüslimlerden tek bir çiftin evlenmesi nadir görülmekte idi; inananlar evlenme merasimlerini daha ucuza getirmek için ve biraz da batıl inançlardan dolayı belli dönemlerde birkaç çift aynı anda evlenmeyi tercih ediyorlardı. Bu durumda sıra halinde bir tarafta damatlar, diğer tarafta gelinler diziliyorlar ve her grup sırasıyla papazın huzuruna çıkıp nikâhlanıyorlardı.⁵⁶ Evlilik öncesi

⁴⁷ Üçel-Aybet 2010, 181.

⁴⁸ Eryılmaz 1990, 48.

⁴⁹ "...Diyarbakır beylerbeyisine ve Amid kadısına hüküm ki; Amid'te olan kefare yeşil çağırışır ve yeşil paşamak ve pabuç giyüb ve başlarına beyaz dülbend sarınub libâsları ehl-i İslam libâsı gibi olub küffar ile ehl-i İslam beyninde bir alametleri olmamakla fark olmayub ve avretleri dahi peçe tutup ve ak makrama ile örtünüb ve hamamlarda dahi zeylerinde ve libaslarında farkları olmayub ehl-i İslam libâsın giydüklerin ilâm olundu imdi buyurdum ki; vusul buldukda bu hususu göresin, kadıya arzolunduğu gibi ise kefare taifesine tenbih ve tekîd eylesesin ki kefare taifesi ak dülbend sarınmayub ve yeşil çağırışır ve sair İslama mahsus olan ayakkabın giymeyüb ve avretleri dahi ehl-i İslam hatunları libâsı giymeyüb kefereye münasib olan eğer libâs ve eğer ayakkabı her ne ise teklif ettirüb ve bilcümle kefr üzere olduklarına hamamlarda ve cemaat yerlerinde alâmetler ile yürügüb ehl-i İslam zeyinde yürümeyib şer-i şerif tecviz eylemediği vazıfan ihtiraz üzere olalar badettenbih işlemeyüb mennu olmayanları tedib eylesesiz.. BOA A.DVNSMHH.d. 14/966, 1.

⁵⁰ Ercan 1983, 1142.

⁵¹ Eryılmaz 1990, 48.

⁵² Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri –II- 2016, 91/2, 776.

⁵³ Ertaş 2015, 68.

⁵⁴ İslâm devleti, bir memleketi fethedince, bu memleket halkı ya orayı terk eder; ya da bu yeni devletin vatandaşı olurdu. Bunun için kendilerine emân verilerek zimmet anlaşması yapılır; İslâm devletinin hakimiyetini tanıdığına ve hukukuna riayet edeceğine dair söz vererek önceki hayatını devam ettirirdi. Bu suretle gayrimüslim vatandaşların can ve mal emniyeti ile din hürriyeti teminat altına alınmış olurdu. (Ekinci 2008, 316).

⁵⁵ Ercan 1983, 1145.

⁵⁶ Korkusuz 2003, 169.

“nişanlılık” dönemi gibi adetlerinin varlığı da bilinen gayrimüslim gruplar arasında⁵⁷ çift kadınla evlilik hiç görülmemekte idi.⁵⁸ Ermeni toplumunda bir kişi, eşinin ölümünden dolayı ikinci bir evlilik gerçekleştirebilmesine rağmen; Ermeni Kilisesi, üçüncü bir evliliğe ise nikâhın evde kıyılması şartıyla izin vermekte idi. Kilise büyükleri, üçten fazla evlilik isteğinde bulunmayı “insanlık dışı ve hayvanî bir durum olarak değerlendirmiş ve bu evliliklere izin vermemiştir.⁵⁹

Diyarbakır’de Müslümanlar ile gayrimüslimler bazı istisnalar dışında aynı mahallelerde hayatlarını sürdürebilmekteydiler. 1818 Nisan ayının başlarına ait bir belgede Evanis veledi Aro adındaki Hıristiyan birinin, Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Fatih Paşa mahallesinde yaşadığını ve Marim/Meryem adındaki gayrimüslim bir kadınla ortaklaşa olarak Yahudi Çarşısı’nda bir dükkân satın aldıklarını görmekteyiz. Her ne kadar burada Yahudi Çarşısı olarak geçen bir çarşıdan bahsedilmekteyse de, adı geçen Hıristiyanların burada dükkânlarının bulunması, bu dükkânı da Yahudi birisinden satın almaları ve satın aldıkları bu dükkânların bir tarafının Hacı Ali adındaki bir Müslüman’ın mülküyle bitişik olması, Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir arada yaşamasının önünde bir engelin bulunmadığının ve beraber yaşayabildiklerinin açık bir göstergesidir.⁶⁰

Diyarbakır’de yaşayan gayrimüslimler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren idâri yönetim birimlerinde de varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Örneğin; Diyarbakır’ın 1869-1870 tarihli salnâmesinde Diyarbakır livâsı meclis idari üyeleri arasında Mihail Efendi, Ohannes Efendi yer almakta iken; belediye meclis üyeleri arasında da Kigork ve Mıgırdıç efendilerin bulunması, gayrimüslimlerin yerel yönetimlerde de etkin olmaya başladıklarını göstermektedir.⁶¹ 1874-1875 yıllarına gelindiğinde ise daha evvel vilâyet meclis idaresinde yer almayan Ruhani reislerin bu tarihten itibaren burada faaliyet gösterdikleri tespit edilmektedir: Rum Metropolit Vekili Dimitri Efendi, Protestan Piskoposu Tomas Efendi, Keldani Metropolit Abuş Efendi, Ermeni Murahhas Vekili İstapan Efendi, Ermeni Katoloğu Murahhas Vekili Mesruh Efendi, Süryani Katoloğu Murahhas Vekili Batros Efendi, söz konusu idari birimdeki üyelerdir.⁶² Yine Aralık 1895 tarihli bir belgeye göre de, Bedros isimli bir gayrimüslimin, Diyarbakır Belediye tabibi olarak görev yaptığı bilinmektedir; ancak kendisinin Ermeni fesadına karışması dolayısıyla görevinden azledilerek yerine bir gayrimüslimin değil, tabib kolağası olan Tefvik Efendi isminde bir Müslüman doktorun getirilmesi,⁶³ görevini kötüye kullanan gayrimüslimlerin bulunduğu vazifeden derhal azledilebildiğini de açıkça göstermektedir.

Genel anlamda gayrimüslimler arasındaki sosyal münasebetleri değerlendirdiğimizde Süryaniler ile Ermenilerin birbirleriyle olan ilişkilerinin çok iyi olduğu görülmektedir. Hatta zaman zaman bir kiliseyi müşterek kullanmaları bunun en güzel örneğidir. Günümüzde de Ermeni Kilisesi açık olmadığından, Süryani Kilisesi’nin olduğu yerlerde Ermeniler, Süryani Kilisesi’nde ayinlerini yapmaktadır.⁶⁴ XVI. yüzyılda Nasturi Kilisesi’nden ayrılarak Katolik mezhebine geçen Keldaniler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin çok zayıf olduğu hatta zaman zaman birbirleriyle çekişmeli oldukları belgelerde tespit edilmiştir. Nitekim 6 Kasım 1902 tarihli bir belgeye göre; Diyarbakır’daki Ermeni Kilisesi’ne bakan Keldani Kilisesi’nin pencereleri ve kapıları daha önceleri kapatılmış olmasına rağmen, Keldaniler tarafından yeniden açılması iki taraf arasında ciddi bir mesele olmuştur. Taraflar arasında büyüyen problem, güvenlik güçlerinin araya girip müdahale etmeleri ile yatışmış, açılan kapı ve pencereler yeniden kapatılarak sorun çözülmüştür.⁶⁵ Şehirdeki Müslümanlar ile olan ilişkilerine

⁵⁷ Özcoşar 2000, 275.

⁵⁸ Yılmazçelik 1995, 278.

⁵⁹ Ertaş 2015, 77

⁶⁰ Günay 2009, 44.

⁶¹ Diyarbakır Salnâmeleri -I- 1999, 46-47.

⁶² Diyarbakır Salnâmeleri -II- 1999, 31.

⁶³ BOA A.MKT.MHM. 636/41.

⁶⁴ Ertaş 2015, 135.

⁶⁵ BOA A.MKT.MHM. 637/47, 1-4.

baktığımızda ise, gayrimüslimler, asırlarca Türk kültürü içerisinde yaşamış olduklarından birçok yönden birbirleriyle kaynaşmışlardır. Nitekim Müslim ve gayrimüslim terekelerinde geçen giyim, kuşam, oturma odası eşyası, yatak odası eşyası, mutfak eşyası vb. malzemelere verilen isimlerin hep aynı olduğu görülmektedir. Hatta bazı gayrimüslim grupların bile çocuklarına İbrahim, Durmuş, Murad, Sadakat gibi isimler vermeleri, iki dini grup arasındaki karşılıklı ilişkilerin oldukça iyi olduğunun kanıtıdır.⁶⁶ Diyarbakır'da oldukça küçük bir grup olarak bilinen Yahudiler ise, diğer gayrimüslim gruplardan ayrı yaşamakta ve şehrin doğusunda bugünkü Kore mahallesinde ikamet etmekteydiler. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Yezidiler ise, şehir merkezinde bulunmamakta idi; zira salnâmelerde şehrin nüfusunun verildiği yerlerde Yezidiler'e dair herhangi bir bilgi bulunmamakta olup,⁶⁷ yapılan tespitlere göre bu milletin Diyarbakır'a bağlı köylerde ve vilayete bağlı Mardin, Siirt ve Beşiri gibi birkaç bölgede kesif oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁸

Diyarbakır'da hem Müslümanların hem de gayrimüslim cemaatine mensup şahısların mezarlığı farklı yerlerde bulunmaktaydı. Bunlardan birisi diğerinin mezarlığına gömülemezdi. Hıristiyan da olsa farklı bir cemaate mensup kişiler o mezarlıkta gömülememekte idi. Bu meselenin devlet tarafından sıkı bir şekilde denetim altında tutulduğu görülmektedir. 1844 Şubat ayı ve 1844 Mayıs ayına ait iki ayrı belgede, Süryani Yakubi taifesinin kullandığı kilise mezarlıklarına, Süryani Katoliklerinin ölülerini gömmelerinin yasak olduğunu öğrenmekteyiz.⁶⁹

Sonuç

XIX. yüzyılda Diyarbakır, demografik çeşitlilik bakımından dikkat çeken önemli bir bölge konumundaydı. Şehirde; Müslümanlar dışında; Ortodoks Ermeni, Katolik Ermeni, Süryani, Katolik Süryani, Keldani, Ortodoks Rum, Katolik Rum, Protestan, Yahudi, Yezidi ve Kıptî olmak üzere 11 farklı dini grup bir arada yaşamaktaydı. Diyarbakır'da Müslüman nüfustan sonra gayrimüslim unsurlar içerisinde ilk sırada Ermeni nüfus gelmekte, Ermeniler'den sonra da Süryaniler önemli bir dini topluluğu oluşturmaktaydı. Diyarbakır'da yaşayan gayrimüslim nüfus miktarında zaman zaman dalgalanmalar meydana gelmişse de Diyarbakır, gayrimüslimlerin genel olarak huzur ve refah içinde yaşadığı bir bölge olmuştur. Şehirde gayrimüslim nüfus ile çoğunluğu teşkil eden Müslim nüfus arasındaki münasebetler, karşılıklı hoşgörü ve iyi niyet esası üzerine şekillenmiştir. Şehirdeki diğer dini cemaatlere göre daha fazla bir saygınlığa sahip olan Ermeniler, çalışkanlıkları, sanat ve ticaretteki başarıları ile ön plana çıkarak, Diyarbakır şehrinde gerçekleşen ticari ve iktisadi faaliyetlerin bel kemiği olma görevini üstlenmişlerdir. Karşılıklı hoşgörü ve anlayış içerisinde yaşamayı düstur edinen gayrimüslimler, birbirlerinin dini yaşam biçimine ve ayinlerine kesinlikle karışmamıştır. Diyarbakır'da Ermeniler ile Süryaniler arasındaki ilişkiler ise oldukça kuvvetli olmasına rağmen Ermeniler ile Keldaniler arasındaki mevcut ilişkiler iç açıcı olmamıştır. Şehirde oldukça düşük bir nüfus oranına sahip Yahudiler ise kendi halinde yaşayan millet olarak görülürken, Yezidiler ise Diyarbakır merkez kazasına bağlı köylere dağılmış durumdaydılar. Müslümanlarda olduğu gibi tek eşle evlilik hayatını tercih eden gayrimüslimler, mehir ve evlilik öncesi nişanlılık dönemi gibi İslam hukukuna yönelik uygulamaları da benimsemişlerdir. Gayrimüslimler, sosyal yaşamda devamlı surette Müslümanlar ile temas halinde olduklarından Türk-İslam kültüründen olumlu yönde etkilenmişler ve bu da çok sayıda gayrimüslimin Müslüman olmasına vesile olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Diyarbakırlı gayrimüslimler; vilayet idaresi yönetiminde, belediyede önemli görevlere getirilmiş, hatta şehirdeki her gayrimüslim milleti temsil eden ruhani reislere de vilayet meclisi üyeliği verilmiştir.

⁶⁶ Yılmazçelik 1995, 264-265.

⁶⁷ Diyarbakır Salnâmeleri -I- 1999, 135.

⁶⁸ 1894-1895 tarihli Diyarbakır Salnâmesi'ne göre Diyarbakır Merkez Kazası'nda 542 İnâs, 434 Zükûr yaşadığına dair bir veri bulunmaktadır; ancak bu Yezidilerin şehir merkezinde yaşadıklarını dair kesin bir veri bulunmamaktadır. (Diyarbakır Salnâmeleri -IV- 1999, 166).

⁶⁹ Günay 2009, 51.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı, (BOA. A.MKT.MHM.) 748/5; 636/41; 637/47.

Yıldız Esas Evrakı, (BOA. Y.EE..) 33/53

Sadaret Name-i Hümayûn Evrakı, (BOA. A.DVN.NMH.) 3/16

Sadaret Mühimme Evrakı, (BOA. A.DVN.MHM.) 2/74

Dahiliye Mektubi Kalemî, (BOA. DH.MKT.) 1960/18

Sadaret Divan Kalemî Evrakı, (BOA. A.DVN.) 126/34

Bâb-1 Asâfi Mühimme Defterleri, (BOA. A.DVNSMHM.d.) 14/966

Araştırma-İnceleme

Akgündüz, Ahmed. (2008). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi. İstanbul: Timaş Yayınları.

Akgündüz, Emrullah. (2015). 19. Yüzyıl Sonunda Diyarbakirli Süryani Hıristiyanlar Üzerine Notlar. Osmanlı Döneminde Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915), (Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 219-241.

Aybet-Üçel, Gülgün. (2010). Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozkurt, Gülnihal. (1995). Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 44/1, 49-59.

Çadircı, Musa. (1980). 1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma. Osmanlı Araştırmaları. I, 109-132.

Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323/1869-1905. (1999). I-II-III-IV-V, Ahmet Zeki İzgöer (Haz.). İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri II. (2016). Ahmet Zeki İzgöer (Ed.). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Düzdağ, M. Ertuğrul. (1998). Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devri'nde Osmanlı Hayatı. İstanbul: Şûle Yayınları.

Ekinci, Ekrem Buğra. (2008). Osmanlı Hukuku. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.

Engelhardt. (1999). Tanzimat ve Türkiye. Ali Reşad (Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Ercan, Yavuz. (1990). Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku. OTAM. I, 117-125.

_____. (1983). Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu. Belleten, 188, 1119-1149.

_____. (2000). Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi). Osmanlı, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları. 197-207.

Ertaş, Kasım. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Eryılmaz, Bilal. (1990). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi. İstanbul: Risale Yayınları.

_____. (1992). Osmanlı Devletinde Millet Sistemi. İstanbul: Ağaç Yayınları.

- Günay, Ramazan.(2009). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat. Erciyes Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Kayseri.
- Karpat, H. Kemal. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914)-Demografik ve Sosyal Özellikleri. Bahar Tırnakçı (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kodaman, Bayram. (2005). Tanzimat'tan Günümüze Hâkimiyet Anlayışında Gelişme. Cumhuriyet'in Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk. Ankara: Alter Yayıncılık, 45-50.
- _____. (1987). Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri. Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 105-115.
- Korkmaz, Mustafa. (1988). Şer'iyeye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat. Hacettepe Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara.
- Korkusuz, Şefik. (2003). Seyahatnamelerde Diyarbakır. İstanbul: Kent Yayınları.
- Köse, Ali. (2000). İhtidâ. TDVİA, C. 21, 554-558.
- Ortaylı, İlber. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi. C.IV, 996-1001.
- Özcoşar, İbrahim. (2000). 315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Değerlendirmesi. Dicle Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Diyarbakır.
- Ripper, Thomas. (2012). Diyarbakır Merwanileri-İslami Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı. Bahar Şahin Fırat (Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ünal, Mehmet Ali. (2012). Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış. Türkler, X, Yeni Türkiye Yayınları. 183-216.
- Yılmazçelik, İbrahim. (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840). Ankara: TTK Yayınları.
- _____. (1996). XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti'nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması. Tarih Araştırmaları Dergisi, C.18/S.29, 217-232.